

PROBLEME ALE CRONOLOGIEI AMFORELOR ȘTAMPILATE SINOPEENE. ȘTAMPILELE DIN GRUPA A IV-A (B.N. GRAKOV)*

de NICULAE CONOVICI

Studierea ambalajelor ceramice elenistice, în primul rînd a celor ștampilate, a cunoscut în ultimii ani progrese remarcabile, cu urmări dintre cele mai benefice pentru cunoașterea vieții economice a lumii antice. Cercetări tot mai amănunțite au urmărit cele mai variate aspecte, legate atît de organizarea producției (localizarea și modul de funcționare al atelierelor ceramice, sursele de materii prime, semnificația timbrajului, raportul dintre amforele ștampilate și cele neștampilate, probleme de metrologie, identificarea unor noi centre de producție, tipologia amforelor și a ștampilelor) cit și comercializarea acestora (aria de răspîndire a amforelor fiecărui centru, ponderea lor în cadrul comerțului general al așezărilor receptoare, drumurile comerciale și redistribuirea mărfurilor, sincronismele existente între diferite categorii de amfore, ponderea comerțului în amfore în ansamblul relațiilor comerciale ale vremii etc.) sau probleme de interes istoric (fluctuația schimburilor de mărfuri în antichitate pe zone mai largi sau mai restrinse, cronologia amforelor și ștampilelor, statutul social al olarilor și proprietarilor de ateliere, datarea unor situri arheologice ș.a.)¹.

Între numeroasele centre exportatoare ale lumii antice, colonia milesiană Sinope de pe litoralul nordic al Anatoliei a ocupat un loc privilegiat, mai ales în comerțul din bazinul Mării Negre, pentru numeroase produse : materiale de construcție (țigle, olane), ceramică (pithoi, mortaria, veselă de uz comun), pește sărat, măsline, ulei, vin ș.a. (Maksimova, 1956, p. 158—161 și passim). De un interes aparte s-a bucurat studiul ștampilelor existente pe o parte a țiglelor și anforilor de Sinope, datînd mai cu seamă din epoca elenistică (dar cu începuturi mai vechi). Numărul ștampilelor publicate a depășit 10 000 (I. B. Brașinskij, 1963, citează 9328 ; M. Lazarov, 1978, înregistrează 996 numai pe litoralul vest-pontic).

Cronologia ștampilelor sinopeene — deosebit de importantă tocmai datorită frecvenței ridicate a descoperirilor — a stat în atenția multor cercetători. Nu este locul aici să facem istoricul problemei, l-au făcut alții înaintea noastră (Grakov, 1929 ; Brașinskij, 1963 ; Šelov-Kovedžaev, 1986). Bazele cronologiei ștampilelor sinopeene au fost puse, după cum se știe, de savantul sovietic B. N. Grakov (1929, 1954). Cele șase grupe cronologice stabilite de el prin combinarea mai multor metode de investigație — stratigrafică, paleografică, gramaticală, onomastică, numisma-

* Comunicare susținută în cadrul secției de arheologie greco-romană a Institutului de Arheologie, la 23 iunie 1988. Ea face parte dintr-un studiu mai amplu, privind cronologia ștampilelor amforice sinopeene din grupa a IV-a.

¹ Dintr-o bibliografie foarte amplă cităm doar cîteva sinteze. Grace, 1963 ; Brașinskij, 1976 ; idem, 1984 ; Garland, 1982 ; idem, 1983 ; volumul BCH—Suppl. XIII, 1986 ; Avram—Opaif, 1987.

tică, sincronisme între magistrați și producători, istorică — au rămas neschimbate pînă astăzi, deși s-au propus pentru ele noi încadrări cronologice (Neihardt, 1962, p. 598; Brașinskij, 1963, 1980, p. 25—26; Pruglo, 1967; Kruglikova, 1969; Vasilenko, 1971, 1972; Kruglikova-Vinogradov, 1973; Kolesnikov, 1985; Grace, 1985, p. 20—21 și n. 50). Puține au fost însă lucrările care să aducă modificări în cadrul grupelor sau să ordoneze mai strîns numele de magistrați. Dintre acestea, cele mai remarcabile sînt contribuțiile lui V. I. Cehmistrenko. El a întocmit o tipologie și o cronologie mai strînsă a ștampilelor cu nume de olari, a identificat și datat două grupe de ștampile de producători (una precedînd, cealaltă succedînd ștampilelor cu nume de astynomi) (1960) și a pus la baza cercetării ștampilelor studiul formularelor acestora, al simbolurilor și al succesiunii gravurilor de ștampile (1958, 1964). Cehmistrenko a reușit să ordoneze patru astynomi din grupa a IV-a (Grakov), pornind de la evidența gravurilor, adică a persoanelor responsabile de executarea ștampilelor și a variațiilor existente în construcția acestora (1968, p. 30, tab. 7). Grupele tipologico-cronologice propuse de el pentru ștampilele cu nume de astynomi nu au fost însă preluate de ceilalți cercetători, pe de o parte datorită complexității acestora — cinci grupe cronologice combinate cu opt tipuri principale de formulare, fiecare cu subtipuri — pe de altă parte datorită caracterului lor imprecis, fără o listă a astynomilor fiecărei grupe. Încadrarea cronologică globală a ștampilelor de astynomi propusă de Cehmistrenko (cca 360—188 î.e.n., anterior pînă în 175 î.e.n. — 1960, 1958) a fost considerată prea ridicată și prea scurtă față de numărul total de astynomi cunoscuți (Brașinskij, 1963, p. 133, nr. 7; B. A. Vasilenko, 1971, p. 246; D. B. Šelov, 1975, p. 137—139).

CRITICA CRONOLOGIEI LUI B.N. GRAKOV

Metodele complexe de cercetare aplicate de B. N. Grakov în gruparea și datarea ștampilelor sinopeene au dus așadar la crearea unei opere durabile, mai cu seamă în ceea ce privește cronologia relativă a grupelor și particularitățile stilistice ale acestora. Cercetările arheologice ulterioare le-au confirmat în linii generale, mai ales în ceea ce privește primele patru grupe cronologice, deși au impus o revizuire treptată a datării lor absolute (trecută în revistă de M. Lazarov, 1978, p. 11—13) (tabel I).

Din tab. I rezultă că fiecare nouă cronologie (cu excepția ultimelor două) sporea numărul de ani afectați fiecărei grupe și perioadei globale de ștampilare cu nume de astynomi — de la 230 la 270 ani. Aceste decalaje au fost provocate atît de intenția de a se rezerva spațiu pentru apariția unor nume necunoscute de magistrați, cît și de nevoia de a corela datările absolute oferite de contextele arheologice pentru unele grupe de ștampile sinopeene cu datările anterioare ale celorlalte grupe.

În ultimul timp se observă tendința de restrîngere a duratei fiecărei grupe la numărul de astynomi cunoscuți — ceea ce pare să concorde cu evidența arheologică (Kolesnikov, 1985; Grace, 1985; Alabe, 1986). Într-adevăr, dacă avem în vedere că fiecărui astynom îi corespund, de obicei, numeroase nume de olari cunoscuți (în unele cazuri 30—40), ne apare ca improbabilă apariția în viitor a altor nume de astynomi, poate

cel mult a unora care au activat o perioadă foarte scurtă de timp 1–2 luni. De aceea, ni se pare mult mai util să aflăm în ce măsură listele de astynomi propuse de Grakov pot fi considerate definitive.

Tabel I

Încadrări cronologice propuse pentru ștampilele sinopeene

Grupa	B. N. Grakov, 1929	1954	I. B. Brašinskij, 1963	S. A. Semenov, 1963
I	300–270	360–330	360–320	350–325
II	270–220	330–260	320–270	325–280
III	220–183		270–220	280–245
IV	183–150		220–183	245–215
V	150–120		183–150	215–170
VI	120–70		150–100	170–110
Grupa	B. A. Vasilenko, 1971	1972	A. B. Kolesnikov, 1985	V. Grace, 1985
I	400–375	360–310	370–345	
II	375–325	310–260	345–305	
III	325–275	260–220	305–275	
IV	275–230		275–250	281–259
V	230–180			250–?
VI	180–130			? –183

Trebuie spus de la început că nici Grakov însuși nu considera perfecte listele sale, așteptând noi clarificări din partea cercetărilor viitoare. Iată componența numerică a grupelor sale de astynomi: gr. I – 24 nume, gr. II – 41 nume, gr. III – 29 nume, gr. IV – 22 nume, gr. V – 30 nume, gr. VI – 46 nume. Li se adaugă 6 nume cu loc neprecizat între grupele II–IV și 16 nume cu loc neprecizat în grupele V–VI. În total sînt cuprinse 214 nume, acoperind un interval presupus de cca 230 ani, de la sfîrșitul sec. IV (ulterior mijlocul aceluiași secol) pînă la 70 î.e.n. (data cuceririi orașului de către romani). Amintim că indicele combinațiilor de nume astynomi-producători de la Sinope, publicat de E. Pridik (1928) lăsase în suspensie atribuirea unora dintre nume, datorită așezării denumirii funcției de magistrat între două nume la genitiv. Grakov a preluat o parte din atribuirile lui Pridik, iar pe altele le-a respins ca aparținînd unor producători. Chiar în listele sale, Grakov pune sub semnul întrebării atribuirea unor nume: Γόλας (gr. I, p. 114/8) – posibil olar, activînd cu ast. Φίλων (p. 116/22) – considerat de Pridik fabricant; Θευγείτος II (gr. II, p. 125/19) este pus la îndoială, iar lui Μνήσις (p. 126/30) i se presupune existența unui omonim, diferențiat prin simbol; Ἀθανοδώρος ὁ Νικέα (gr. III, p. 132/2) – nume dorian atribuit Chersonesului Tauric (cum și este de fapt) era considerat după forma ștampilei ca aparținînd Sinopei; Ἀπολλώνιος ὁ Μαντιθέου (p. 132/6) este considerat mai degrabă olar; Εἴφις (p. 132/10) este același cu Ἴφις (p. 133/17); Αἰσχίνης ὁ Ἴφις este probabil același cu Αἰσχίνης II (gr. IV, p. 138/2, 3), avînd același simbol; Εὐκλῆς ὁ Ἀπολλωνίου

(gr. V/VI, p. 153/9) este considerat dubios ca astynom, numele fiind des întâlnit printre producători, iar varianta cu patronimic apare doar pe ștampile separate (var. V); Καλλιχορος (gr. II, p. 126/6) ar putea fi atribuit și gr. III; Ἰερικράτης Νουμηγίου (incert, gr. II-IV, p. 154/4) este considerat dubios ca astynom. Doar din această înșiruire rezultă că 9 nume de astynomi pot fi înlăturate din liste și unul eventual adăugat — ceea ce ne duce la un total de numai 206 astynomi.

În unele situații, încadrarea unor astynomi în grupe a fost îngreuiată de numărul mic de exemplare cunoscute, de caracterul fragmentar al altora, sau de apariția lor pe ștampile din varianta V (cu numele fabricantului scris pe ștampilă separată). Și în aceste cazuri atribuirea și chiar calitatea lor de astynomi trebuie ținută sub rezervă. Nu trebuie scăpată din vedere realitatea că Grakov a lucrat direct cu un număr relativ mic de ștampile (cca 1630 din cca. 2500 publicate la vremea sa — *op. cit.*, p. 9), dintre care multe erau dublete. De atunci și pînă în prezent numărul combinațiilor de nume astynom-producător a crescut considerabil, pe cînd modificările aduse listelor de astynomi sînt minime. Fără a avea pretenția de a fi exhaustivi, enumerăm aici cîteva asemenea modificări :

— astynomul Βάχχιος (gr. I A, p. 114/6) a fost trecut de Cehmistrenko (1960, p. 72-75, fig. 10/1-2) în rîndul producătorilor tîrzii, pe ștampile prevăzute cu dată (anul 175 i.e.n.);

— sub numele Ἰοσιπίος (gr. I, p. 115/15) figurează de fapt doi astynomi (Cehmistrenko, 1976, p. 41-43);

— astynomul Ἐπιδήμιος (gr. II, p. 124/11) a fost trecut în gr. III (Kac, Fedoseev, 1986, p. 95).

— Μεθραδάτης (gr. IV, p. 140/20) a fost trecut în rîndul producătorilor (Cehmistrenko, 1960, p. 64), fapt rămas neobservat de alți cercetători (ex. Šelov, 1975, nr. 569);

— astynomul Πόσις (gr. II, Pridik, 1928, A. 178), neacceptat de Grakov, a fost „repus în drepturi” de I. B. Brašinskij (1964, p. 311/38; cf. și Vasilenko, 1971a, p. 146-147, cu alt producător);

— același lucru pentru ast. Σαγάρις (gr. II, Pridik, 1928, A. 188-189) considerat de Grakov doar ceramist (Brašinskij, *op. cit.*, p. 312/45);

— ast. Ποσειδώνιος III a fost adăugat gr. III (Pruglo, 1967, p. 45);

— ast. Χορηγίων a fost atribuit gr. II (Vasilenko, *op. cit.*, p. 146);

— astynomii omonimi Ἐκαταίος I (simbol „proră” — gr. V, p. 143/7) și II (simbol „thyr”, neînregistrat de Grakov) au fost trecuți în gr. IV (Brašinskij, 1980, p. 184-185); un Ἐκαταίος ὁ Λαμιάου (gr. V/VI, p. 153/7), fără precizarea simbolului, se arată a fi același cu Ἐκαταίος II, după simbol;

— astynomul Εὐχάριστος (gr. III, p. 132/12) a fost trecut în gr. IV (Kac, Fedoseev, *op. cit.*, p. 95),

— în gr. IV a fost propus un Μητροδάτης ὁ Ἄριστος... (Gramatopol-Poenaru, 1969, nr. 503); lectura este însă greșită, fiind vorba de fapt de Μητροδώρος ὁ Ἄρισταγόρου (p. 150/31, gr. VI), atribuit de noi gr. IV;

— astynomul Διονύσιος ὁ Δημητρίου (gr. V, p. 143/6) a fost trecut în gr. IV (Kac, Fedoseev, *op. cit.*).

Nu mai puțin de 45 nume de astynomi din toate grupele (cf. indicelui dat de Grakov, p. 182-189) erau cunoscute din bibliografie și din

colecțiile văzute de autor într-un singur exemplar, de multe ori fragmentar, fără a include în această cifră și lecturile corectate. Este evident că atribuirea fiecăruia din aceste nume se cere a fi verificată în lumina noilor descoperiri. Urmărirea succesiunii gravorilor de ștanțe, a repartiției simbolurilor și a asocierilor de nume ne poate duce chiar la schimbarea locului unor nume de astynomi dintr-o grupă în alta.

În lumina celor de mai sus este evident că nu se poate încerca o ordonare și o încadrare cronologică absolută a ștampilelor sinopeene înainte de a se verifica — pe baza cunoștințelor actuale — componența fiecărei grupe de astynomi în parte împreună cu succesiunea astynomilor în cadrul grupelor. Cum doar o mică parte a ștampilelor cunoscute a fost publicată în mod adecvat, cu ilustrație de calitate, considerăm că este posibilă doar o cercetare eșalonată, a fiecărei grupe în parte, în funcție de bogăția materialelor aflate la dispoziția cercetătorilor din diferite țări².

În al doilea rând, pentru stabilirea cronologiei absolute a grupelor de astynomi sinopeeni este absolut necesară analiza cât mai multor contexte arheologice bine datate în care au apărut astfel de ștampile. Ne referim îndeosebi la asocierile dintre ștampilele sinopeene și ștampilele altor centre producătoare, a căror cronologie este mai bine pusă la punct. În acest scop am alcătuit, pe baza bibliografiei accesibile, o listă a contextelor arheologice care permit încadrarea mai corectă a ștampilelor sinopeene. Ele sînt următoarele :

1. *Thasos, puful „Valma”*. Împreună cu ștampile thasiene datate cca 370—330 î.e.n. au apărut 4 ștampile „cu roata” (Amphipolis?). 1 Heraclea Pontica și 2 Sinope din gr. I A. Ștampilele sinopeene se găseau în partea superioară a umpluturii, împreună cu ștampile thasiene datate 340—330 î.e.n. (Alabe, 1986, p. 385—386).

2. *Elizavetovskoe* (delta Donului). În dromos-ul tumulului 8 din grupa „Cinci Frați” s-au găsit 14 amfore: 9 Heraclea Pontica, 5 Sinope. Amforele sinopeene provin din același atelier, dar numai una este ștampilată (ast. *Χαβρία*, prod. *Θαρία* — gr. I B); amforele heracleene poartă ștampile englifice pe gît și au fost datate în ultimul sfert al sec. IV î.e.n. Complexul a fost datat cca. 330—320 î.e.n. (Brașinskij, 1961, p. 178—186; idem, 1980, p. 26; Vasilenko, 1971a, p. 248—249 îl datează către mijlocul sec. IV î.e.n.).

3. *Vani* (R. S. S. Gruzină). Într-un mormînt de războinic cercetat în 1969 se asociază o ștampilă sinopeeană din gr. I (ast. *Κύρος*) cu două ștampile amforice de Colchida, 3 amfore de tip Soloha I, ceramică attică din al treilea sfert al sec. IV î.e.n. și un stater Filip II (Brașinskij, 1984, p. 138—139).

4. *Gorodiștea Nadlimanskoe*. Complex cu trei faze stratigrafice, conținînd un bordei și mai multe gropi. În gr. 62 (prima fază) din colțul de nord al bordeiului au apărut două torți de amfore ștampilate, una — centru necunoscut cu monograma AE, cealaltă de Sinope, astynom *Ἐπιδήμος* (gr. II); în altă groapă, contemporană, un fragment de gît de amforă Heraclea, cu ștampilă din grupa III; în gr. 58 (faza 3) — o ștampilă de amforă thasiană a lui *Σκόμνος* I, simbol „scut” (Džis-Raiko, 1978, p. 173—182). Ștampila provine din atelierul de la Molos și se datează cca. 310—300 î.e.n. (cercetări E. Haspels, apud Garlan, 1979, p. 256—258; datarea la Debidour, 1986, p. 331; simbolul se regăsește în tabelul prezentat de Y. Garlan Colocviului de la Atena, 1985; Poenaru, 1986, îl datează cca. 305—290, ceea ce ne duce la o dată „medie” între 305—300 î.e.n.).

5. *Chersonesul Tauric*. Depozit de ceramică (amfore, țigle, vase cu figuri roșii, cu lac negru, cenușie, roșie, de uz comun) situat la NV de teatrul antic, în str. datat în a doua jumătate

² Este regretabil că nu a putut fi încă publicată opera monumentală a lui E. M. Pridik și B. N. Grakov, *Inscriptiones Orae Septentrionalis Ponti Euxini*, III, 1956, cuprinzînd toate ștampilele ceramice descoperite în U.R.S.S. pînă în 1954. Rămăasă în manuscris, ea nu este accesibilă decît unui mic număr de specialiști.

a sec IV î.e.n. Amforele provin din Heracleea, Thasos, cercul Thasos, Chios, Chersones, Sinope și alte centre. Ștampilele provin din Heracleea (82 ex. — gr. I—III), Thasos (25 ex. — gr. 1, 2 și 5 după Vinogradov, majoritatea datate 340—320 î.e.n.), „cu roata” și ancipigrafice (24 ex. — datate ca cele thasiene), Sinope (17 ex. — gr. I și II, dintre care 11 din gr. I B) și 8 nedeterminate. Lipsa ștampilelor din Chersones pledează pentru datarea lotului înainte de sfârșitul sec. IV î.e.n. (Zedgenidze, 1976, p. 28—34).

6. *Nikolaenka*. Din așezarea fortificată de la limanului Nistrului provin 44 ștampile amforice: 24 Heraclea (gr. I—V), 9 Thasos (datate ca 385—300 î.e.n. după Vinogradinov), 9 Sinope (gr I—II), 2 Soloha 1. Singura ștampilă thasiiană din grupa țirzie (Κρίνις) se datează ca 339—336 î.e.n. (Meljukova, 1975, p. 24—34; Debidour, 1986, p. 330). Din locuința 1 provin 4 ștampile Heracleea (3 din gr. II, 1 din gr. III), 3 thasiene (1 timpurie, 2 datate 320—300 și resp. prima jumătate a sec. III î.e.n. după Vinogradov) și 3 Sinope (gr. I). Meljukova, *op. cit.*, p. 63. tab. 2). Lipsesc ștampilele de Chersones, prezente în alte așezări din zonă (*ibidem*, p. 57—58). În opinia noastră, așezarea încetează înainte de sfârșitul sec. IV î.e.n.

7. *Pivdennoe* (17 km nord de Tyras). S-au publicat de aici 27 ștampile amforice: 4 nedeterminate (3 „cu roata”, ca 340—320), 11 Thasos, 8 Heracleea, 3 Chersones și 1 Sinope (gr. II, ast. 'Ηρακλειδης) (Sal'nikov, 1962). Ștampilele heracleene au analogii la Elizavetovskoe, Gorodiștea Kamenskoc, Tyras și Pietroiu (vezi mai jos). Ștampilele thasiene se datează ca 340—305 î.e.n. (cele mai recente — 2 Κλεοφώνη — 1 produsă la Molos, cu simbol „ciorchine” și Δεινώπας) (Debidour, 1986, p. 330; Poenaru, *op. cit.*: pentru datarea și localizarea ștampilelor „cu roata”, vezi acum Rhomiopoulou, 1986 și Nicolaidou-Patera, 1986). Lipsa ștampilelor rhodiene arată că așezarea încetează înainte de 300 î.e.n.

8. *Curganul Zelenski*. O amforă panatenaică datată 320—319 î.e.n. este asociată aici cu amfore sinopeene de la ast. 'Αριστογλής (gr. II) și Ποδοδελος ὁ Πηλαγοπόδωρου (gr. III), ceea ce sugerează o apropiere cronologică între astynomiile menționați și datarea lor în ultimele două decenii ale sec. IV î.e.n. (Škorpil, 1914, p. 125; Maksimova, 1961, p. 17; Pruglo, 1967, p. 48; Brașinskij, 1984, p. 140 propune și o datare a vasului panatenaic în 317/315 î.e.n.)

9. *Curganul Čertomlyk*. În mantaua curganului regal cercetat în 1862—1863 s-a descoperit o toartă de Sinope cu ast. Βόρυς (gr. III), asociată cu una de Chersones — Ξά[νθου]/ἄστου[νίου] și una rhodiană timpurie; în camera funerară a apărut ceramică attică datată în a doua jumătate a sec. IV sau chiar în ultimul sfert al acesteia, împreună cu alte obiecte (Brașinskij, 1965; Alekseev, 1981). După datele de care dispunem acum, astynomul sinopean se datează în al doilea deceniu al sec. III î.e.n., ceea ce pare a concorda și cu datările celorlalte ștampile.

10. *Mirmekion*. În zona altarului-cenușar II din sectorul I, strat datat între cca 320—250/230 î.e.n., au fost descoperite 979 ștampile de amfore (între 1958—1969); 604 Sinope, 168 Heracleea Pontica, 48 Thasos și „cu roata”, 15 Chios, 16 Rhodos, 14 Chersones, 1 Paros, 103 — centre nedeterminate. Dintre acestea au fost publicate 24 Thasos (cca 370—260 î.e.n. după Y. Garlan și M. Debidour) și 49 Sinope (grupele I—III) (Pruglo, 1969; idem, 1967); se menționează și descoperirea unei ștampile sinopeene din gr. IV (Gaidukevič, 1987, p. 73). Din același complex provin numeroase monede de bronz din Pantikapaion, datate între 370/340 — prima jumătate a sec. III, majoritatea însă între 330—300 î.e.n. (*ibidem*, p. 71—73) și două ștampile din ani diferiți ale olarului rhodian Σώτρης (perioada I — *ibidem*, p. 75). Numărul relativ mare al ștampilelor din al doilea și al treilea sfert al sec. IV î.e.n., împreună cu câteva fragmente de vase grecești cu figuri roșii este explicat de autorii săpăturii printr-o contaminare cu nivelele anterioare.

Complexele citate mai sus arată că sfârșitul grupei a II-a se plasează în ultimul deceniu al sec. IV î.e.n.

Grupele III—IV

11. *Kerkinitis (Eupatoria)*. Cu prilejul cercetării a două vile elenistice timpurii în punctul „Maiak” s-au descoperit 174 ștampile ceramice, dintre care 152 pe amfore: 98 Chersones, 17 Heracleea, (grupele II țirzie, IV și V țirzii), 16 Sinope (grupele II și III, inclusiv ultimii astynomi ai grupei III — Μικρίας și Μνησιζλής), 9 Thasos (cca. 325—305/299 î.e.n.), 2 Rhodos (perioada I), 1 „cu roata”, 1 Amastriion, 5 Mende, 1 Chios, 2 imprimate cu geme; țiglele sinopeene sînt ceva mai vechi, din gr. I—III. Coroborarea datărilor tuturor ștampilelor a arătat că datările ștampilelor de Chersones sînt prea țirzii — depășesc anii 70 ai sec. III î.e.n. (Kolesnikov, *op. cit.*)

12. *Sboriano (Razgrad)*. Așezare tragică contemporană cu Seuthopolis. Cele 9 ștampile thasiene publicate se datează ca 319—273 î.e.n. Alături de ele au apărut și 4 ștampile sinopeene,

cu numele ultimilor astynomi ai grupeii a III-a : Βόρος, Μυρίας, Μνησικλής și una anepigrafică (Balkanska, 1985).

13. *Seuthopolis*. Pe baza descoperirilor monetare și a ștampilelor amforice din așezare și necropolă, complexul tragic se datează între cea. 328—275 î.e.n. (Dimitrov, Čičikova, Balkanska, Ognenova—Marinova, 1984; Dimitrov, Penčev, 1984). Ștampilele thasiene pot fi dateate între cea 328—294 î.e.n.; cele trei ștampile sinopeene aparțin grupelor I, II și IV (ast. 'Αντιμάχος), Ultima ștampilă a fost considerată străină complexului de locuire datorită vechilor dateări ale acestei grupe (IV) (cf. recenzia N. Conovici, 1987).

14. *Așezările de pe malul stîng al limanului Nistrului* (Nikonium, Nadlimanskoe, Efimovka, Zatok). După o studiu efectuat de B. A. Vasilenko (1971a), aici s-au descoperit pînă în 1970 următoarele categorii de ștampile amforice: 341 Heracleea Pontica, 231 Thasos, 108 Sinope (grupele I—IV), 34 Chersones, 10 Chios, 2 Cos timpurii, 53 — alte centre. Lipsesc total ștampilele de Rhodos, Cnidos precum și cele de Sinope din grupele V și VI. Autorul citat consideră că așezările respective își încetează existența către 220 î.e.n. În realitate, acest eveniment a avut loc, cel mai probabil, după primul sfert sau cel mai tirziu către mijlocul sec. III î.e.n.

15. *Andreevka Južnaja* (11 km NV de Chersones) — stațiune datată între sec. VI—III î.e.n. De aici provin numeroase fragmente de amfore, majoritatea din Heracleea Pontica și Sinope, împreună cu altele din Thasos, Chios, Soloha I, Bospor, 1 fragment de Cos. Lipsesc ștampilele din Rhodos și Cnidos. Ștampilele sinopeene (57 citite) se repartizează astfel: gr. I—14, gr. II—19, gr. III—15, gr. IV—8 și gr. V—1 (ast. Ποσειδεῖος ὁ Θεαρίωνος). Cele mai recente monede de Panticapaion găsite în așezare se datează la începutul sec. III î.e.n. (Kruglikova, Vinogradov, *op. cit.*)

16. *Gorodiștea Eltzevetovskoe* (delta Donului). Așezare și necropolă dateate între sec. V — mijlocul sec. III î.e.n., din care s-au publicat cca 1000 ștampile amforice: 170 Thasos, 3 „cu roata”, 49,5 Heracleea, 191 Sinope, 55 Chersones, 15 Rhodos, 2 Cos, 2 Cnidos, 2 Icos, 2 Amastriion, 64 nedeterminate (Brașniskij, 1980, recenzie cu corecturi la Y. Garlan, 1982). Cea mai recentă ștampilă thasiană (nr. 86 — Βιωνός) face parte din „grupa la genitiv”, databilă cea 268—266 î.e.n. (Debidour, *op. cit.*). Dintre ștampilele sinopeene, după aprecierile noastre, 20 aparțin gr. I, 22 gr. II, 44 (în loc de 52) — gr. III, 68 (în loc de 60) — gr. IV: 2 ștampile din gr. VI provin din descoperiri mai vechi neasigurate stratigrafic, posibil aduse de la Tanais (Brașniskij, *op. cit.*, p. 41—44). Ștampilele rhodiene aparțin perioadei I, anterioare desemnării Țunilor (240 î.e.n.) — 10 ex. și complexului de la Pergam (cca. 205—175 î.e.n.) — 4 ex. descoperite la suprafață, incerte stratigrafic. Recent au mai fost publicate 109 ștampile provenind dintr-un complex datat în primele patru decenii ale sec. III î.e.n.: Thasos (datate cea 320—307/299 după Debidour), 35 Heracleea, 41 Sinope (nu 40!) 14 Chersones, 12 — centre necunoscute. Ștampilele sinopeene sînt de la sfîrșitul gr. III și gr. IV ((Kac, Fodoseev, 1986).

17. *Pietroiu (com. Borcea, jud. Călărași)*. Așezare getică situată pe malul stîng al brațului Borcea, între satele Pietroiu și Gildău. Din cercetări de suprafață au fost recuperate, de-a lungul timpului 41 ștampile amforice: 10 Thasos, 10 Heracleea, 5 Rhodos, 14 Sinope, 2 Cos (36 ex. publicate de Mușețeanu, Conovici, Atanasiu, 1978: restul inedite). Un deposit cu 6 amfore întregi și întregibile avea următoarea componență: 3 Rhodos (databile cea 269—240 î.e.n.), 2 Cos și 1 Sinope, neshampilată (*ibidem*, p. 181, nr. 24). Ștampilele thasiene se datează cea 327/325 — 273/262 î.e.n.: cele heracleene, din gr. IV și V, aparțin primei jumătăți a sec. III î.e.n.: ștampilele rhodiene sînt din perioada I (ante 240 î.e.n.), iar cele sinopeene aparțin gr. III (3 ex.), IV (6 ex.) și V (2 ex., cu ast. 'Αντιπάρρος ὁ Νικώνος), 1 cu monogramă și 2 ilizibile, probabil gr. IV sau V. Așezarea se datează cea. 330—250 î.e.n. (Conovici, 1986).

18. *Sarichioi, jud. Tulcea*. Un sondaj asociat cu cercetări de suprafață efectuate între 1976—1978 în așezarea (sau așezările?) getică de aici au furnizat 45 ștampile pe amfore: 4 Heracleea, (gr. IV și „Islam-Geaferca”) 23 Thasos (cea. 350— ante 260 î.e.n.), 5 Sinope (gr. III și IV), 7 Rhodos (perioada III), 1 „cu roata”, 3 Chersones, 2 nedeterminate. Datarea ștampilelor din Heracleea, Thasos, „cu roata” (Amphipolis?) și Sinope este convergentă, pe cînd cele rhodiene sînt mai tirzii cu peste 6 decenii, indicînd o intrerupere a locuirii sau o strămutare a vetei acesteia. I. și E. Oberländer-Tâmboeanu, 1980; discutarea cronologiei la N. Conovici, *op. cit.*

Asocierile de ștampile amforice bine dateate existente în așezările de la nr. 11—18, arată că grupa a III-a a ștampilelor de Sinope datează din primii ani ai sec. III, poate chiar ultimii ani ai sec. IV î.e.n. (Mirmekion) pînă cel mai tirziu către 280 î.e.n. (Sborjanovo, Seuthopolis). Grupa a IV-a începe în jurul datei amintite și se încheie înainte de mijlocul sec. III î.e.n. (Pietroiu, Sarichioi și, în continuare, Tanais).

19. *Tanais* (delta Donului). Colonie grecească datată între sec. III—I î.e.n. De aici s-au publicat 605 ștampile amforice : 530 Rhodos, 12 Knidos, 14 Cos, 32 Sinope, 12 centre necunoscute. Lipsesc ștampilele de Thasos, Heracleea și alte centre. Dintre ștampilele sinopeene, 2 sînt din gr. III, 4 din gr. IV, 10 din gr. V, 10 din gr. VI, 3 cu nume de producători și restul nedescifrate. După autorul publicației, ștampilele sinopeene apar uneori asociate cu ștampile rhodiene din a doua jumătate a sec. II î.e.n. (Șelov, 1975, p. 6—7, 139 și passim).

20. *Olbia*. În umplutura unei cisterne dateate între sfîrșitul sec. III—mijlocul sec. II î.e.n., împreună cu 335 ștampile rhodiene au apărut și 3 ștampile sinopeene pe amfore (grupele V și VI) și alte 3 pe țigle (gr. I și II). Dintre cei 27 eponimi rhodieni reprezentați în acest lot, 25 corespund complexului de la Pergam (cca 205—175 î.e.n.), ceilalți fiind anteriori (Levi, 1964).

21. *Athens — Middle Stoa*. Din straturile de umplutură ale acestei construcții, datată în 183 î.e.n., provin și cîteva ștampile sinopeene, cele mai recente din gr. VI. O ștampilă din aceeași grupă (ast. Πρόλοχος ὁ Μελίκου) s-a descoperit și în complexul Πνυx, încheiat la cca 194 î.e.n.). Aceste contexte o determină pe V. Grace să admită încetarea ștampilării amforelor sinopeene cu nume de astynomi în anul 183 î.e.n., odată cu ocuparea Sinopei de regele Pharnakes al Pontului (Grace, 1985, p. 20; eadem, 1956, p. 164—166 pentru Πνυx : Alabe, *op. cit.*).

22. *Satu Nou (com. Olțina, jud. Constanța)*. a. În așezarea fortificată din punctul „Valea lui Voicu” au fost descoperite pînă în 1987 un număr de 176 ștampile amforice : 96 Sinope, 47 Rhodos, 27 Heracleea, 1 Chersones, 2 din centre necunoscute. Ștampilele sinopeene aparțin exclusiv grupelor V și VI; cele rhodiene sînt din perioadele I și II (pînă la 205 î.e.n.), iar una corespunde complexului de la Pergam. Cele mai recente ștampile rhodiene se datează pînă în cca. 190 î.e.n. Cum ștampilele din alte centre nu au o datare asigurată, pe baza ștampilelor rhodiene și sinopeene prima fază a așezării se datează între mijlocul sec. III î.e.n. — cca. 190 î.e.n., în vreme ce a doua fază aparține sec. I î.e.n. : b. În așezarea fortificată din punctul „Vadu Vaciilor” s-au recoltat prin cercetări de suprafață 11 ștampile amforice : 8 Rhodos, 1 Knidos (gr. IV B, cca 167—146 î.e.n.), 1 Cos și 1 Sinope (ilizibilă). Ștampilele rhodiene aparțin perioadelor III și IV (cca. 205—108 î.e.n.), cea mai veche datînd din 185 î.e.n. (eponimul Νικασαγόρας) (Conovici, *op. cit.*).

23. *Semenovka (Crimea)*. În nivelul cel mai vechi al așezării s-au găsit 28 ștampile de Rhodos din perioadele II și III (cca. 240—175 î.e.n.) și 6 de Sinope din gr. V și VI (Kruglikova, 1969).

24. *Delos — „Casa Comedienilor”* Complex datat în a doua jumătate a sec. II î.e.n., pe baza ștampilelor rhodiene și cniadiene; lipsese cu totul ștampilele de Sinope (Grace-Savvatiannou, 1970; Alabe, *op. cit.*, p. 381).

25. *Neapolis scitic (Simferopol, Crimeea)*. Oraș întemeiat către sfîrșitul sec. III î.e.n. De aici au fost publicate 74 ștampile ceramice, dintre care 16 sinopeene pe țigle, din grupele I și II. Ștampilele amforice sînt mult mai tirzii decît țiglele : 52 Rhodos, din perioadele III—VI (cca. 205—80 î.e.n.), 6 Knidos, 2 Cos, 2 Chersones, 1 neprecizat. Lipsesc ștampilele amforice de Thasos, Heracleea, Sinope și Rhodos (perioadele I—II) (Golencov, Golenko, 1979). Neconcordanțe între datarea țiglelor sinopeene și ansamblul ștampilelor amforice dintr-o așezare sau complex a mai fost sesizată și în alte locuri (vezi mai sus, nr. 11, 20).

În lumina contextelor nr. 19 — 25, ștampilele sinopeene din grupele V și VI se datează începînd de la — sau înainte de — mijlocul sec. III î.e.n. pînă în primul sfert al secolului următor (183 î.e.n.). Se confirmă astfel din punct de vedere arheologic încadrarea cronologică absolută propusă de V. I. Cehmistrenko. Ea acoperă un interval cuprins între cca 370/360 — 185/175 î.e.n., adică maximum 195 — minimum 175 ani și este precedată de grupa ștampilelor cu nume de olari și emblema orașului, datată de același autor pe criterii numismatice între cca 370—360 î.e.n. (Cehmistrenko, 1960). Constatăm că numărul de astynomi propus de Grakov — 214 — este prea mare, iar componența celor șase grupe propuse de el se cere a fi revizuită³.

³ V. Grace, 1985, p. 21, se înșală cînd afirmă că numărul astynomilor a crescut cu mult de la apariția lucrării lui Grakov. Aceasta o face să presupună că durata funcției de astynom la Sinope era mai scurtă de un an.

Realizarea unei astfel de revizuii poate părea la prima vedere prematură. Nu cunoaștem încă numărul total al combinațiilor de nume astynomi-producători; fiecare nou complex arheologic mai important scoate la iveală noi asocieri de nume; nu pot fi comparate nici măcar toate variantele de ștampile existente, deoarece o mare parte a lor sînt publicate fără ilustrație sau incomplet, ori se află în publicații greu accesibile. Cu toate acestea, considerăm că șansele unei îmbunătățiri treptate a situației există. Afirmînd aceasta ne sprijinim pe următoarele premise teoretice:

1. Șansele apariției unor noi nume de astynomi sînt practic nule;
2. Succesiunea generală a grupelor cronologice stabilită de Grakov este confirmată de descoperirile arheologice (cu excepția grupelor V și VI);
3. Evoluția tipologică a formularului ștampilelor ne este în general cunoscută; chiar dacă ea nu este uniformă în timp, se supune totuși unei tendințe generale;
4. Variațiile constatate în formularul ștampilelor produse în timpul aceluiași astynom se datorează în general proprietarilor de ateliere și gravurilor, amestecul autorității administrative fiind doar ocazional. Această situație ne permite: a. aprecierea numărului de gravori care au activat în fiecare an; b. gruparea producătorilor în cadrul atelierelor și separarea omonimilor; c. urmărirea succesiunii gravurilor în cadrul fiecărui atelier și de aici, prin analiză combinatorie, a ordonării astynomilor (succesiunea gravurilor fiind asincronă).
5. În cadrul grupelor III—VI, emblemele principale sînt legate de numele astynomilor. Cum variantele aceleiași embleme sînt opera gravurilor de ștampile, încadrarea magistraților în limitele grupelor cronologice se poate stabili pe baza sincronismelor cunoscute dintre numele de producători și cele ale astynomilor; ex.: dacă totalitatea producătorilor cunoscuți în timpul unui astynom cu poziție neprecizată se regăsește în aceeași grupă cronologică sau nu se cunosc în alte grupe, atunci astynomul respectiv aparține acelei grupe, indiferent de formularul ștampilelor.

O primă concluzie care se poate formula pe baza acestor premise este aceea că nu este nevoie să cunoaștem toți producătorii care au activat în timpul fiecărui astynom și nici măcar numărul total al gravurilor. La un eșantion statistic suficient de reprezentativ, în care pentru fiecare astynom se cunosc mai mulți gravori, ordonarea cronologică a astynomilor și separarea producătorilor omonimi devine posibilă. În al doilea rînd, odată stabilite variantele de ștampile pentru fiecare astynom se poate trece la gruparea producătorilor pe ateliere și gravori și urmărirea activității fiecăruia dintre ei pe durata mai multor ani. În acest fel pot fi valorificate, cu rezervele cuvenite, și acele ștampile al căror formular ne este cunoscut din bibliografie dar care nu au fost ilustrate. Pe măsura sporirii combinațiilor de nume cunoscute, tabloul astfel realizat se va întregi treptat.

Pentru început ne-am propus ordonarea ștampilelor sinopeene din grupa a IV-a. Am ales această grupă pornind de la o realitate obiectivă: cele mai multe ștampile sinopeene din colecțiile Institutului de Arheologie din București, provenite în principal de la Histria și Callatis, aparțin acestei grupe. Acestea le-am adăugat loturi deja publicate de la Tomis și Callatis, pentru care am beneficiat de ilustrație, câteva loturi

provenite din colecții particulare bucureștene, ștampilele ilustrate în publicații accesibile nouă și câteva inedite⁴. Am beneficiat astfel de cca 600 ștampile din grupa a IV-a, dintre care am ales 367 piese-etalon, restul fiind dublete sau exemplare prea incomplete. Lor le-am adăugat 38 ștampile-etalon din grupa a III-a, aparținând ultimilor patru astynomi ai grupei. Cum după aprecierile noastre în grupa a IV-a sînt cuprinși 23 astynomi, rezultă că am dispus de o medie de 16 producători/astynom. Firește că au fost avute în vedere și celelalte combinații de nume, cunoscute din bibliografie, dar acestea nu au putut fi folosite pentru urmărirea succesiunii gravurilor.

Iată în continuare citeva din rezultatele mai importante ale cercetării, care indică totodată și metodologia folosită pe parcurs.

I. Am reușit să stabilim lista reală de astynomi ai grupei a IV-a, pe baza unor analize care au vizat formularele ștampilelor, sincronismele cunoscute dintre numele de producători și cele de magistrați, succesiunea gravurilor, precum și contextele arheologice clare. Am demonstrat astfel că din grupa a IV-a fac parte 23 astynomi. Cei mai mulți dintre ei au acum și patronimicul cunoscut (18 din 23) față de 3 ciți apar în listele lui Grakov). 2 astynomi din grupa a III-a, 2 nedeterminați din grupele II—IV și 5 din grupele V și VI s-au dovedit a face parte din grupa a IV-a.

II. Au fost identificate toate variantele de formular ale ștampilelor din grupa a IV-a.

III. S-a realizat ordonarea astynomilor în cadrul grupei (inclusiv ultimii patru astynomi ai grupei a III-a) pe baza următoarelor criterii: formularele ștampilelor; coincidențele de formulare cu astynomii precedenți; coincidențele de nume de producători la astynomi diferiți; schimbările observate în formularul și gravura ștampilelor acelorași producători în timpul unor astynomi succesivi; coincidențele de gravuri și simboluri la același producător sub astynomi diferiți, precum și la producători diferiți sub același astynom (determinarea atelierelor); apariția

⁴ O parte a ștampilelor sinopeene de la Histria au fost deja publicate de V. Canarache, 1957, nr. 212—457, 769, 771—773 și de M. Coja, 1986, nr. 67—125. Toate au fost recitate, unele corectate sau întregite. Ștampilele publicate de Canarache la nr. 453—455 și 457 nu sînt sinopeene, Lor le-am adăugat toate celelalte ștampile sinopeene descoperite la Histria pînă în 1987 inclusiv. Un lot de 230 ștampile de la Callatis, descoperite în 1931 de R. Vulpe și Vl. Dumitrescu în „Monte Testaccio” și de Th. Sauciu-Săveanu între 1940—1949 a fost în întregime studiat. Din colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța am solicitat și obținut clișeele ștampilelor pentru care nu existau dublete în colecțiile Institutului de arheologie, provenite din loturile publicate de: Gramatopol, Poenaru, 1968 (Tomis); *ibidem*; 1969, nr. 301—695 (Callatis); L. Buzoianu, 1981 (Tomis), Bounegru, Chiriac, 1981 (Callatis); Buzoianu, Georgescu, 1983 (Callatis). Mulțumim colegelor M. Bărbulescu și L. Buzoianu pentru sprijinul binevoitor și dezinteresat pe care ni l-au acordat. Colecții particulare: *H. Slobozianu* (Schitu) — parțial publicate de Gramatopol, Poenaru, *op. cit.*, nr. 1117—1118, 1120—1123, 1125—1131, 1133, 1135—1137; întregul lot va fi publicat de Al. Avram în SCIVA, 39, 1988, sub tipar; *Ulise Berar* — publicată de Al. Avram, V. Sandu, 1988, astăzi în colecțiile Muzeului de istorie al R.S. României, *liceul Matei Basarab*, publicată *ibidem*: *I. Mititelu* — aflată la Muzeul de istorie al R.S. României, studiată de noi prin bunăvoința colegului G. Trohan. *Piese inedite* descoperite la Pietroiu ne-au fost puse la dispoziție de M. Neagu, de la Muzeul județean Călărași și de Gh. Matei, Muzeul orașenesc Fetești; altele, din Dobrogea, ne-au fost arătate de colegul T. Papisima, Muzeul din Medgidia.

în timp a unor nume noi de producători, în paralel cu încetarea activității altora.

IV. Atribuirea ștampilelor cu nume de producători unor anumiți astynomi din cadrul grupei.

V. După realizarea ordonării astynomilor a devenit posibilă o caracterizare mai corectă a evoluției ștampilelor sinopeene pe parcursul grupei a IV-a. Am avut în vedere următoarele elemente definitorii: a. evoluția în timp a tuturor variantelor de formulare ale ștampilelor; b. frecvența abrevierilor; c. frecvența în timp a folosirii nominativului și genitivului pentru numele de astynomi și cele de producători. La numele astynomilor predomină net folosirea genitivului; pentru numele de producători se constată o preferință crescândă pentru folosirea nominativului în locul genitivului; d. departajarea producătorilor omonimi din grupa a IV-a și întocmirea listei (index) de producători cunoscuți în grupă, împreună cu toate variantele de formulare care le corespund. Până în prezent, apreciem că numărul producătorilor din grupa a IV-a se ridică la cca 125 (față de 49 în lista lui Grakov); e. stabilirea rolului gravorilor în execuția ștampilelor. Am constatat că alături de gravori care lucrau în cadrul unor ateliere de olari (puțini la număr), majoritatea erau lucrători independenți, itineranți, care executau ștampile pentru mai multe ateliere diferite, nu întotdeauna aceleași. Această concluzie se deosebește de opinia lui Cehmistrenko după care gravorii lucrau în cadrul atelierelor, ceea ce ar permite stabilirea numărului de ateliere și componența acestora. Se constată, dimpotrivă, o mare fluctuație a gravorilor în cadrul fiecărui atelier; continuitatea asocierii dintre un gravor și ștampilele unui atelier nu depășește 7—9 ani, durata „normală” fiind de 2—6 ani. În unele cazuri s-a constatat intervenția autorității de stat în stabilirea formularului ștampilelor: înscrierea patronimicului astynomului pe toate ștampilele dintr-un an — Δημήτριος ὁ Θεουπόλιτου; trecerea numelui producătorului pe o ștampilă diferită — Ἐκαταῖος ὁ Λαμάχου; impunerea unor embleme-etalon, executate cu mici diferențe de toți gravorii — la mai mulți astynomi etc. Modul de întocmire al formularului ștampilelor și forma specifică a simbolului, uneori adăugarea de simboluri proprii se datorește, de cele mai multe ori, proprietarilor de ateliere. În schimb, detaliile de „paginare” a ștampilelor — legende și simboluri — sînt opera gravorilor; f. au fost determinate următoarele tipuri de *embleme* folosite pe parcursul grupei a IV-a: 1. embleme avînd un prototip unic pentru toți producătorii din timpul unui astynom; 2. embleme „de bază”, interpretate diferit de fiecare gravor sau producător; 3. embleme variabile, la același astynom (2 cazuri); 4. embleme complementare, de olar sau șef de atelier.

VI. Caracteristicile ștampilelor sinopeene din grupa a IV-a concordă în desemnarea unui *regim democratic* în ceea ce privește activitatea atelierelor ceramice la Sinope în această perioadă. În ele lucrau, pe lângă cetățenii greci ai orașului și numeroși străini, fie greci, fie „barbări”. Au fost determinate nume persane, frigiene, paphlagoniene, pergameniene, pontice, pamphiliene, mysiene, general microasiatice și ateniene. În cadrul unui astfel de regim astynomii aveau un rol destul de mic în realizarea producției de amfore. De cele mai multe ori activitatea lor se reducea la un control fiscal. Prezența numelor și simbolurilor acestora pe

ștampile aveau în principal rolul de a data obiectele respective (amfore, figle etc.). Cîteodată ei puteau impune un anumit formular sau mod de dispunere a ștampilelor pe amfore.

VII. În cronologie absolută, grupa a IV-a cuprinde 22—23 ani și se datează între cca 282—260 î.e.n., datare sprijinită de contextele arheologice și de sincronismele cu alte categorii de ștampile amforice bine date. Ordonarea astynomilor în cadrul grupeii și datarea ștampilelor mai pot fi îmbunătățite, dar diferența nu va putea depăși, credem, 5—6 ani. Odată acceptată această datare, fie ea și imperfectă, se înțelege că toate contextele istorice propuse de B. N. Grakov pentru această grupă își pierd valabilitatea.

Alte precizări în legătură cu semnificația timbrajului pe amforele de Sinope vor fi posibile după studierea detaliată a tuturor grupelor de ștampile. În ceea ce ne privește, intenționăm ca într-o etapă următoare să trecem la realizarea cronologiei grupelor V—VI, pentru care de asemenea dispunem de o informație abundentă din colecțiile românești.

ANEXA 1

Lista cronologică a astynomilor din grupa a IV-a a ștampilelor de Sinope

1. Αλσίνης I („măciucă")	11. 'Επίελοσ (ὁ Ναυπώνος „corn de băut")
2. Ἀττάλοσ („cap masculin")	12. Ἀντιμάχοσ (ὁ Θεόπριος „corn de băut")
3. 'Εστιαίοσ („kantharos", „amforă", scris și Ἴστιαίοσ)	13. Αλσίνης II (ὁ Ἴφιος „ciorchine")
4. Μητροδώροσ (ὁ Ἀρισταχόρου „kantharos")	14. Ἐκαταίοσ II (ὁ Λαμάχου „thvrs")
5. Δημήτριοσ I („cap Herakies", „ciorchine", „proră")	15. Δημητριοσ III (ὁ Ἡροξένου „cap de divinitate")
6. Ἐκαταίοσ I („proră", „crater", „ciorchine")	16. Εὐχάριστοσ (ὁ Δημητρίου „floare")
7. Δημήτριοσ (II) ὁ Θευγνήτου („kantharos")	17. Ἀρστίων (ὁ Ἀρσιτίωνοσ „satyr")
8. Διονύσιοσ I (ὁ Δημητρίου „ciorchine")	18. Λέων (ὁ Λεοντίσκου „leu")
9. Μιλτιάδησ (ὁ Τεωσάνδρου „fulger")	19. Ἰκέσιοσ (ὁ Ἐστιαίου „pasăre")
10. Διονύσιοσ II (ὁ Ἀπολλοδώρου „kantharos")	20. Κρατιστάχοσ (ὁ Μενώνοσ „cap Silen")
	21. Ἀρτεμιδώροσ (ὁ Γλαυκίου „kantharos")
	22. Καλλισθένησ (ὁ Νόσσοσ „arc în goryt")
	23. Σιλίασ (ὁ Ἰκεσίου „kantharos")

BIBLIOGRAFIE

- Alabe F., 1986 = *Les timbres amphoriques de Sinope trouvés en dehors du domaine pontique*, BCH, Supplément 13, p. 375—389.
- Alekseev, A. Ju., 1981 = *K voprosu o date sooruzeniija Čertomyjskogo kurgana (po keramičeskim materialam)*, AS, 22, p. 75—83.
- Avram Al., Chiriac C., 1981 = *Le vin, l'huile et les amphores dans l'antiquité classique*, Dacia, N.S., 31, p. 135—144.
- Avram Al., Sandu V., 1988 = *Toarte de amfore ștampilate din colecții particulare bucureștene*, SCIVA, 39, 1, p. 53—58.
- Balcanska A., 1985 = *Amforni pečati ot trakijsko ukrepno selište v m. Sborjanovo, kraj Ispereh*, Arheologija—Sofia, 27, 4, p. 24—31.
- Bounegru O., Chiriac C., 1981 = *Citeva descoperiri izolate de la Callatis*, Pontica, 14, p. 249—254.
- Brašinskij I. B., 1961 = *Amfory iz raskopok Élizavetinskogo mogil'nika v 1959*, SA, 3, p. 178—186.
- 1963 = *Ékonomičeskie sujazy Sinopy v IV—II vv. do n.é.*, in „Antičnyj gorod", Moscova, p. 132—145.

- Maksimova M. I., 1956 = *Antiŭnye goroda Jugo-Vostočnogo Pričernomor'ja*, Moscova—Leningrad.
— 1961 = *Ranafinejskaja amfora iz Zelenskogo kurgana*, KS, 83, p. 17.
- Meljukova A. I., 1975 = *Poselenie i mogil'nik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka*, Moscova.
Mușețeanu C., Conovici N., Atanasiu A., 1978 = *Contribution au problème de l'importation des amphores grecques dans le Sud-Est de la Munténie, Dacia, N.S.*, 21, p. 173—199.
- Neihardt A. A., 1962 = *K voprosu o politike Eimela na Ponte Evksinskoi*, in „Drevnyj mir”, Moscova, p. 598.
- Nikolaïdou-Patera M., 1986 = *Un nouveau centre de production d'amphores en Macédoine*, BCH, Suppl. 13, p. 485—490.
- Oberländer-Tárnoveanu I., Oberländer-Tárnoveanu E., 1980 = *Aspecte ale civilizației geto-dacice din Dobroga în lumina cercetărilor din așezarea de la Sarichioi (sec. IV—II î.e.n.)*, Peuce, 8, p. 77—142.
- Poenaru Bordea Gh., 1986 = *Les timbres amphoriques de Thasos à Callatis*, BCH, Suppl. 13, p. 335—351.
- Pridik E. M., 1928 = *Die Astynomennamen auf Amphoren- und Ziegelstempeln aus Südrussland*, Sitzungsberichte der königlich-preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 34, Berlin.
- Pruglo V. I., 1967 = *Sinopskie amfornye klejma iz Mirmekija* KS, 109, p. 42—48.
— 1969 = *Gruppa fasoskih amfornyh klejmi iz Mirmekija*, KS, 116, p. 29—38.
- Rhomiopoulou C., 1986 = *Amphores de la nécropole d'Acanthe*, BCH, Suppl. 13, p. 479—483.
- Sal'nikov A. G., 1962 = *Iz istorii torgovyh svjazej drevnih poselenii poberež'e Dnestrovskogo Limana s Greciej*, MASP, 4, Odessa, p. 61—72.
- Semenov S. A., 1963 = *Comunicare la a 3-a sesiune a Societății arheologice din Odessa*, Kerci (apud D. B. Șelov, 1975, p. 136. n. 11).
- Șelov D. B., 1975 = *Keramičeskie klejma iz Tanaisa III—I vekov do n.é.*, Moscova.
- Șelov-Kovedžaev T. V., 1986 = *Histoire et état actuel de l'épigraphie céramique grecque (amphores et tuiles) en Union Soviétique*, BCH, Suppl. 13, p. 9—29.
- Škorpil V. V., 1914 = *Datirovannye keramičeskie nadpisi iz Zelenskogo kurgana*, IAK, 51, Petrograd, p. 119—129.
- Vasilenko V. A., 1971a = *K voprosu o datirovke sinopskih klejmi*, SA, 3, p. 245—250.
— 1971b = *Drevnegrečeskie keramičeskie klejma, najdennye na vostočnom beregu Dnestrovskogo Limana*, MASP, 7, p. 137—149.
— 1972 = *Keramičeskie klejma iz antičnyh poselenii na poberež'e Dnestrovskogo limana kak istočnik dlja izučenija torgovyh svjazej Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja s grčeskim mirom (V—III vv. do n.é.)*, autoreferat dizertație. Moscova.
- Zedgenidze A. A., 1976 = *Issledovanija severo-zapadnogo učastka antičnogo teatra v Hersonese*, KS, 145, p. 28—34.

PROBLEME DER CHRONOLOGIE DER GESTEMPELTEN SINOPE-AMPHOREN AUS DER IV. GRUPPE (B. N. GRAKOV)

ZUSAMMENFASSUNG

Einen besonderen Platz unter den exportierenden Zentren der alten Welt nimmt die milesische Kolonie Sinope ein, wobei das Studium der in dieser Stadt produzierten gestempelten Ziegel und Amphoren besonderes Interesse erweckte (ungefähr 10 000 Stempel sind bis heute aufgezählt worden). Der sowjetische Gelehrte B. N. Grakov hat 1929 und 1954 als erster sechs chronologische Gruppen der Sinope-Stempel festgestellt, die bis zur Zeit ungeändert geblieben sind, obwohl dafür neue chronologische Grenzen vorgeschlagen wurden (Tabelle 1).

Jede neue Chronologie steigert die Anzahl der Jahre jeder einzelnen Gruppe sowie der gesamten Periode (von 230 bis 270 Jahre). Doch läßt sich in der letzten Zeit die Tendenz spüren, jede Gruppe auf die Anzahl der bekannten Astynomen zu reduzieren, soweit die Erscheinung neuer Astynomennamen unwahrscheinlich ist. Grakov selbst wartete auf Ver-

besserungen seiner Listen, die in ihrer ursprünglichen Form folgendermaßen aussahen : I. Gr. — 24 Namen ; II. Gr. — 41 Namen ; III. Gr. — 29 Namen ; IV. Gr. — 22 Namen ; V. Gr. — 30 Namen ; VI. Gr. — 46 Namen. Es kommen 6 Namen mit unpräziser Stellung zwischen der II. und der IV. Gruppe und 16 Namen zwischen der V. und der VI. Gruppe hinzu. Insgesamt zählt man 214 Namen, die eine Zeitspanne von ca. 230 Jahren vom Ende des 4. Jhs. (danach von der Mitte desselben Jhs.) bis 70 v.u.Z. (römische Eroberung der Stadt) abdecken.

Grakov hat nur mit verhältnismäßig wenigen Stempeln gearbeitet (ca. 1630 von den ca. 2 500 in seiner Zeit publizierten Stempeln), darunter viele Duplikata. Inzwischen ist die Anzahl der Kombinationen Astynom-Produzent beträchtlich angestiegen, während die Änderungen in den Astynomenlisten, die besonders V. I. Cehmistrenko zu verdanken sind minimal erscheinen (einige Beispiele S. 32.).

Nicht minder als 45 Namen (Grakov, Register, S. 182—189) waren in der Literatur oder in den vom Vf. behandelten Sammlungen nur durch je ein einziges Exemplar bezeugt (am Öftesten fragmentarisch); demnach soll die Zuschreibung dieser Namen im Lichte der neuen Funde erneut überprüft werden.

Es ergibt sich daraus, daß weder die Einordnung noch die absolute chronologische Ansetzung der Sinope-Stempel ohne die Überprüfung jeder einzelnen Astynomengruppe und der Abfolge der Astynomen innerhalb der Gruppen durchgeführt werden kann. Möglich ist im Moment nur eine gestaffelte Untersuchung jeder Gruppe. Nichtsdestominder erweist sich die Behandlung der gut datierten archäologischen Komplexe unentbehrlich; 25 solcher Funde werden hier behandelt (S. 33—36).

Im Lichte der Komplexe 19—25 kann man die Gruppen V—VI von der Mitte (womöglich vor der Mitte) des 3. Jhs. bis in das erste Viertel des 2. Jhs. (183 v.u.Z.) ansetzen, was die von Cehmistrenko vorgeschlagene absolute Chronologie der gesamten Stempel (ca. 370/360—185/175 v.u.Z., d.h. max. 195 — min. 175 Jahre) bestätigt. Diesen Stempeln geht die Gruppe der Stempel mit Töpfernamen und Stadtwappen voraus, die von demselben Vf. ca. 370—360 datiert wurde. Dabei ist zu beachten, daß Grakovs Anzahl von Astynomennamen (214) zu groß und daß die Zusammenstellung der 6 Gruppen zu revidieren ist.

Es gibt dafür folgende Voraussetzungen : 1. es ist schwer anzunehmen, daß neue Astynomennamen erscheinen werden ; 2. die chronologische Abfolge der von Grakov festgestellten Gruppen wird (V und VI ausgeschlossen) von den archäologischen Funden bestätigt ; 3. die typologische Entwicklung des Stempelformulars ist uns in großen Zügen bekannt ; obschon nicht zeitlich uniform, ist sie einer allgemeinen Tendenz unterstellt ; 4. die Variationen im Stempelformular unter demselben Ast. sind auf die Werkstättenbesitzer und auf die Schneider der Stempel zurückzuführen, was demnach erlaubt : a. die Anzahl der jährlich tätigen Schneider einzuschätzen ; b. die Produzenten innerhalb der Werkstätten einzuordnen und die Gleichnamigen zu separieren ; c. die Abfolge der Schneider innerhalb jeder Werkstatt zu verfolgen und daher durch kombinatorische Analyse die Ast. zu ordnen ; 5. innerhalb der III. und IV. Gr. sind die Hauptsymbole vom Astynomennamen abhängig ; da die Varianten desselben Symbols auf die Stempelschneider zurückzuführen

sind, kann die Einordnung der Ast. in eine der Gruppen aufgrund der bekannten Synchronismen Ast.—Produzent festgestellt werden.

Zunächst nahmen wir uns vor, aufgrund der Sammlungen des Arch. Instituts Bukarest und der publizierten Exemplare von Tomis und Kallatis (ca. 600 Stempel, darunter 367 leitende Typen), die Stempel aus der IV. Gruppe einzuordnen.

Wichtigste Erbgebnisse unserer Untersuchung :

1. Feststellung der Liste der Ast. aus der IV. Gr. : 23 Ast., darunter 18 mit bekannten Vaternamen (nur 3 bei Grakov). 2 Ast. aus der III. Gr., 2 unpräzisierte aus den Gr. II—IV und 5 aus den Gr. V—VI erwiesen sich als Mitglieder der IV. Gr.

2. Identifizierung aller Varianten des Stempelformulars.

3. Einordnung der Ast. innerhalb der Gr. (dazu auch die letzten 4 Ast. aus der III. Gr.).

4. Zuschreibung der Stempel mit Produzentennamen gewisser Astynomen aus der IV. Gr.

5. Klärung der Entwicklung der Stempel innerhalb der IV. Gr. aufgrund folgender Elemente : a. zeitliche Entwicklung aller Formularvarianten ; b. Frequenz der Abkürzungen ; c. Frequenz des Gebrauchs des Nominativs und des Genetivs ; d. Scheidung der gleichnamigen Produzenten und Zusammensetzung der Liste der bekannten Produzenten (ca. 125 gegenüber 49 bei Grakov) ; e. Feststellung der Rolle der Schneider (wandernde Handwerker, die Stempel für verschiedene Werkstätten anfertigten) ; f. Identifizierung mehrerer Symboltypen : 1. einheitliche Symbole für alle Prod. unter einem Ast. ; 2. „Grundsymbole“, die von jedem Schneider oder Prod. unterschiedlich interpretiert wurden ; 3. veränderliche Symbole bei demselben Ast. (2 Fälle) ; 4. zusätzliche Symbole (des Töpfers oder Werkstattbesitzers).

6. Die Merkmale der Sinope-Stempel aus der IV. Gr. weisen auf ein demokratisches Regime hinsichtlich der Tätigkeit der Töpferwerkstätten in jener Zeit hin. Außer den griechischen Bürgern der Stadt arbeiteten in den Werkstätten auch zahlreiche Fremde — Griechen oder „Barbaren“. Die Ast. spielten in der Amphorenproduktion eine mindere Rolle.

7. Was die absolute Chronologie anbelangt, enthält die IV. Gr. 22—23 Jahre und ist ca. 282—260 v.u.Z. datierbar.

In der Zukunft beabsichtigen wir, auch die Gr. V—VI zu behandeln, wofür man in den rumänischen Sammlungen über einen ausreichenden Fundstoff verfügt.